

Katarzyna Staszyńska

"Analizy i próby technik badawczych w socjologii", t. 5, red. Zygmunt Gostkowski, Jan Lutyński, Wrocław 1975 : [recenzja]

Przegląd Socjologiczny Sociological Review 30, 389-393

1978

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ANALIZY I PRÓBY TECHNIK BADAWCZYCH W SOCJOLOGII, red. Zyg-
munt Gostkowski, Jan Lutyński, t. 5, Wrocław 1975 Ossolineum, ss. 598.

Publikowanie systematycznych badań dotyczących warunków i możliwości stosowania technik kwestionariuszowych zapoczątkowano w Polsce w pracy zbiorowej *Analizy i próby technik badawczych w socjologii*. Dotychczas wydano pięć tomów, które ukazały się w latach 1966—1975. Studia opublikowane w *Analizach i próbach...* realizują szeroki program metodologii empirycznej. Wskazują na konieczność specyficznych analiz, wynikającą z niepełnej adekwatności do warunków polskich zasad wykorzystywania technik kwestionariuszowych wypracowanych za granicą. Analizy takie mają na celu stworzenie warunków akulturacji badań socjologicznych w Polsce i wypracowania takich procedur badawczych, które zapewniłyby powodzenie badań w przypadku, gdy kontakt respondenta z ankietą lub ankierem jest dla niego obcy kulturowo¹.

Wartość *Analiz i prób...* polega także na tym, że studia w nich zawarte wskazują metodologom i badaczom problemy wymagające analiz empirycznych, koniecznych do uzyskania pełnej wiedzy o możliwościach i trudnościach związanych ze stosowaniem technik kwestionariuszowych. Inspiracją do tych studiów była zapewne obserwacja prowadzonych w Polsce badań socjologicznych pod kątem ich rzetelności metodologicznej. Nieprzewidziane, a możliwe do przewidzenia trudności i komplikacje wynikłe w trakcie realizacji zamierzeń badawczych często nie są brane przez badaczy pod uwagę w trakcie opracowywania wyników, podczas gdy dopiero uwzględnienie tych nieprzewidzianych okoliczności określa prawomocność wniosków.

Zaletą *Analiz i prób...* jest również to, że przedstawiono w nich próby narzędzi weryfikacyjnych możliwych do zastosowania (niestety tylko w wąskim zakresie) w badaniach masowych. Warto wspomnieć, że niektóre z proponowanych narzędzi weryfikacji noszą znamiona nowatorstwa (jak próba kontroli pracy ankiera za pomocą magnetofonu)².

Cenne i istotne są również próby rozwiązań teoretycznych niektórych problemów stosowania technik kwestionariuszowych: próba umieszczenia technik kwestionariuszowych na tle teorii interpersonalnego komunikowania się³, zastosowanie języka logiki do analizy pewnych zagadnień w obrębie tej problematyki⁴, określenie zakresu pojęć, zwykle wieloznacznych i nieostrych⁵.

Poniższe uwagi krytyczne ograniczone zostaną do przedstawionych w *Analizach i próbach...* empirycznych studiów metodologicznych, poświęconych ustaleniu możliwych przyczyn braku wiarygodności danych otrzymanych w wyniku zastosowania technik kwestionariuszowych, i wskazania sposobów ich identyfikacji. Założono zatem, że metodologia empiryczna spełniać powinna następujące funkcje:

— określać sposoby pomiaru możliwych zakłóceń procesu badawczego, prowadzących do niepełnej wiarygodności uzyskanych materiałów,

¹ Z. Gostkowski, *O założeniach i potrzebie empirycznych badań nad technikami i procedurami badawczymi w socjologii*, t. 1, s. 11—66.

² K. Brzozowska-Ejme, Z. Kawka, *Analiza błędów pracy ankiera w wywiadzie kwestionariuszowym na podstawie zapisu magnetofonowego*, t. 3, s. 105—133.

³ J. Lutyński, *Ankieta i jej rodzaje na tle podziału technik otrzymywania materiałów*, t. 2, s. 10—56.

⁴ T. Pawłowski, *Logiczne podstawy weryfikacji wewnętrznej badań kwestionariuszowych*, t. 4, s. 277—298; J. Koniarek, *Analiza logiczna pytań kwestionariuszowych a zgodnienie ich poprawnego sformułowania i interpretacji odpowiedzi*, t. 4, s. 355—394.

⁵ A. P. Wejland, *Pilotaż. Szkic pojęcia*, t. 5, s. 77—95.

— wskazać sposoby eliminacji braku wiarygodności uzyskanych materiałów.

Oczywiście pełna realizacja wymienionych dezyderatów jest przy obecnym stanie rozwoju socjologii niesłychanie trudna. Wymaga żmudnej, uciążliwej pracy, ogromnych środków instytucjonalnych i finansowych oraz wypracowywania subtelnych technik pomiarowych. Wydaje się jednak, że kolejne studium z metodologii empirycznej powinno przybliżyć szanse spełnienia tych dezyderatów.

I. Z lektury artykułów wynika, że poszukiwanie możliwych przyczyn braku wiarygodności danych (inaczej: możliwych zakłóceń procesu badawczego) odbywało się dość chaotycznie. Większość artykułów to w zasadzie przyczynki do problemu rozrzucone w pięciu tomach. Spróbujemy zastanowić się, jakie typy zjawisk w procesach tych analizowano. Wydaje się, że można wyróżnić cztery rodzaje artykułów, zajmujących się tą problematyką.

1. Artykuły wskazujące na cechy społeczno-demograficzne respondentów — zawód, wykształcenie (np. o specyfice wywiadów z lekarzami⁶ i urzędnikami⁷, o zależnościach między poziomem wykształcenia respondenta a rozumieniem ankiety⁸, o aranżowaniu wywiadów z kierownikami instytucji⁹).

2. Artykuły wskazujące na specyfikę sytuacji wywiadu — wpływ obecności osób trzecich, audytoryjny lub indywidualny tryb wypełniania ankiety, miejsce przeprowadzenia wywiadu (np. o prywatnej i oficjalnej sytuacji wywiadu¹⁰, o wpływie obecności osób trzecich¹¹ oraz miejsca wywiadu¹² na odpowiedzi respondentów).

3. Artykuły wskazujące na cechy społeczne i osobowościowe oraz zachowania ankierów — płci ankiera, roli społecznej, w jakiej ankier jest postrzegany przez respondenta, możliwości wpływu ankiera na dobór respondentów (np. o kryteriach doboru respondentów przez ankierów społecznych¹³, o wpływie płci ankiera na wyniki ankiety¹⁴, o aranżacji ról ankiera w małej społeczności lokalnej¹⁵).

4. Artykuły wskazujące na typ badanego zjawiska — badanie czytelnictwa prasy a problem selekcji respondentów¹⁶, badanie postaw wobec planowania rodziny¹⁷.

⁶ K. Lutyńska, *Lekarze jako respondenci i ich stosunek do badań socjologicznych*, t. 4, s. 199—229.

⁷ K. Lutyńska, *Refleksje metodyczne o wywiadach z urzędnikami w Łodzi w latach 1960—1961*, t. 1, s. 242—257.

⁸ K. M. Słomczyński, *Granice stosowalności ankiety audytoryjnej w środowisku robotniczym*, t. 2, s. 88—121.

⁹ A. P. Wejland, *Miejsce i warunki wywiadów z kierownikami instytucji jako informatorami — ekspertami*, t. 4, s. 229—243.

¹⁰ K. M. Słomczyński, *Wpływ oficjalnej i prywatnej sytuacji wywiadu na wypowiedzi respondentów w środowisku inteligencji*, t. 1, s. 186—224.

¹¹ K. Lutyńska, *Osoby trzecie w wywiadzie socjologicznym i ich wpływ na odpowiedzi respondentów*, t. 3, s. 133—223.

¹² K. Lutyńska, *Miejsce przeprowadzania wywiadu i jego oddziaływanie*, t. 4, s. 425—476.

¹³ A. Lisowski, *Z badań nad prawidłowościami w zachowaniu ankierów społecznych*, t. 1, s. 67—83.

¹⁴ M. Jastrząb, *Wpływ płci ankiera na wyniki uzyskiwane w badaniach*, t. 1, s. 147—186.

¹⁵ K. M. Słomczyński, *Dobór próby udziałowej i role ankierów w badaniach małej społeczności lokalnej*, t. 3, s. 77—105.

¹⁶ Z. Gostkowski, *Niektóre problemy metodyki prób reprezentujących publiczność pism tygodniowych*, t. 1, s. 111—147.

¹⁷ P. Pradenwald, *Problemy społecznej sytuacji wywiadów w badaniach nad stosunkiem ludności do planowania rodziny w krajach słabo rozwiniętych*, t. 3, s. 299—341.

Trudno powiedzieć, że lista wymienionych zjawisk wyczerpuje zestaw możliwych przyczyn zakłóceń procesu badawczego, nawet gdy ograniczymy nasze zainteresowanie do etapu doboru próby i zbierania informacji.

Większość artykułów, w tym wymienione wyżej, wskazuje jedynie na problemy, z którymi należy się uporać, aby zestandaryzować sytuację kontaktu badań ankiet—respondent. Znajdujemy w nich argumenty na rzecz tezy o istotności tych problemów poparte przykładami z badań empirycznych. Nie ma w nich jednak ścisłej oceny zakresu, w jakim z problemami tymi mamy do czynienia w praktyce badawczej, nie określa się w nich kierunku (nie mówiąc już o sposobie) ich eliminacji.

Wydaje się celowe (np. na podstawie wymienionych wyżej artykułów K. Lutyńskiej) sprawdzenie istotności różnic w rozkładach odpowiedzi na pytanie w zależności od przynależności społeczno-zawodowej respondenta i kontrola tej zależności za pomocą zmiennych, powiedzmy, osobowościowych. Z tą sprawą łączy się problem opisowego charakteru większości dokonanych analiz. Bogactwo materiałów empirycznych prowokuje więc analizy ilościowe i poszukiwanie ścisłych zależności statystycznych. Preferowany natomiast sposób analizy to opis możliwych sytuacji wywiadu, możliwych przyczyn zależności procesu badawczego. Tak więc pożądane byłyby takie analizy, jak zaprezentowane w artykule K. Lutyńskiej¹⁸, oraz wskazanie sposobów pomiaru wielkości błędów i sposobów kontrolowania ich konsekwencji.

Jeśli wyjść poza etapy doboru próby i zbieranie informacji, ważne i pożądane byłyby niewątpliwie studia dotyczące zasadności stosowania technik kwestionariuszowych do badania różnych typów zjawisk społecznych, to znaczy studia poszukujące odpowiedzi na pytania:

— czy natura pewnych zjawisk społecznych przesądza o możliwości lub o niemożliwości badania ich za pomocą tych technik,

— czy techniki oparte na werbalnym komunikowaniu się dają szanse uzyskania wiarogodnej wiedzy o badanych zjawiskach.

Celowe byłoby również poszukiwanie przyczyn błędów i możliwości ich kontroli na etapie budowy klucza kodowego, kodowanie i opracowywanie wyników. Tego typu prac brak wśród reprezentowanych w *Analizach i próbach*...

II. Kryteria selekcji tekstów opublikowanych w *Analizach i próbach*... wydają się nie dość jasno wyeksplikowane przez redaktorów. W związku z tym niełatwo rozstrzygnąć, czy ich dobór był przypadkowy, czy też oparty na określonych założeniach. Chwilami odnosi się wrażenie, że o zamieszczeniu pewnych tekstów decydowało nowatorstwo metodologiczne opisanego przedsięwzięcia badawczego i zbieżności problematyki z założoną problematyką wydawnictwa, a nie ich jakość metodologiczna. Zdanie powyższe odnosi się do takich artykułów, jak B. Wilskiej-Duszyńskiej¹⁹, oraz K. Brzozowskiej-Ejme i Z. Kawki *Analiza błędów ankietera*... B. Wilska-Duszyńska mówi w swoim artykule o błędach i niedopatrzeniach metodologicznych, które spowodowały znaczne obniżenie wartości materiałów, uzyskanych przez nią w drugim kontakcie z respondentami. Trudności i niedopatrzienia techniczne i organizacyjne, które opisują K. Brzozowska-Ejme i Z. Kawka, sprawiły, że nie zostało w całości zrealizowane zamierzone badanie. Zmniejszeniu uległa ilość efektywnie nagranych wywiadów, co z kolei spowodo-

¹⁸ K. Lutyńska, *Weryfikacja danych uzyskanych z odpowiedzi respondentów na pytanie o wysokość zarobków*, t. 5, s. 117—189.

¹⁹ B. Wilska-Duszyńska, *Próba panelu z użyciem ankiety (badanie uczestników wycieczek zagranicznych przed i po wycieczce)*, t. 2, s. 155—162.

wało konieczność ograniczenia się w analizie do kilku spośród licznych wywiadów przeprowadzonych przez zaledwie trzech ankieterów. Ponieważ wiadomo, że ankieterzy pracują z różną sprawnością w zależności od stopnia zmęczenia kwestionariuszem wywiadu, praktycznie żadnych prawidłowości na podstawie zebranego materiału ustalić się nie da.

Wątpliwości budzą również takie studia, w których omawia się materiały empiryczne zbyt ubogie ilościowo, aby wnioski z tych analiz dało się ekstrapolować na szersze sytuacje badawcze, nawet jeśli wnioski te wydają się zgodne ze zdrowym rozsądkiem. Dla przykładu wspomnieć należy artykuł K. Jumrych o powtórnym przesłuchiowaniu nagrania audycji „W Jezioranach”²⁰, K. Brzozowskiej-Ejme i Z. Kawki, *Analiza błędów pracy ankietera...* oraz S. Szostkiewicza, *Ankiety do ankieterów (próba typologii)*²¹.

III. Wydaje się, że o ile użyteczność większości prac dla wskazanych kierunków niezbędnych analiz metodologicznych jest duża, o tyle znacznie mniejsza jest ich wartość dla socjologa empiryka, prowadzącego własne badania. Jeśli badania te miałyby być prowadzone na niewielkiej próbie możliwe byłoby zastosowanie proponowanych w *Analizach i próbach...* analiz czy narzędzi weryfikacyjnych. Jednak w wypadku badań na wielotysięcznej próbie na podstawie proponowanego rozwiązania dałoby się dokonać zaledwie wycinkowej kontroli wartości otrzymanych materiałów. Oczywiście, nawet próba kontroli może dać wiele, ale chodziłoby tu o kontrolę systematyczną, o wyraźne zwiększenie wiarygodności materiałów i, co za tym idzie, zaufanie do badań ankietowych.

Ponadto stwierdzenie w artykułach faktów możliwych do przewidzenia lub wręcz oczywistych (takich, jak analizowane w artykułach M. Stefanowskiej²², M. P. Pełki-Sługockiej²³ czy K. M. Słomczyńskiego²⁴ wydaje się użyteczne jedynie dla mało doświadczonych badaczy i tylko dla nich może być inspirujące przy projektowaniu badań. Zadanie metodologów powinno polegać tu na wskazaniu nowych dyrektyw metodologicznych, których stosowanie pozwoliłoby zapobiec zakłóceniom procesu komunikowania się między ankieterem a respondentem.

IV. *Analizy i próby...* przeszły wyraźną ewolucję. Polega ona na precyzji problematyki; zainteresowania badaczy w ostatnich tomach koncentrują się wyraźnie na metodach weryfikacji danych otrzymanych w rezultacie zastosowania technik kwestionariuszowych. Ulegają uściśleniu definicje podstawowych pojęć, metody i narzędzia analiz stają się coraz bardziej precyzyjne, czego konsekwencją mógłby być (lecz jeszcze nie jest) wzrost możliwości pomiaru błędów. Daje się również zauważyć wzrost jakości artykułów, złączony zapewne z precyzją problematyki i zastosowaniem ostrzejszych kryteriów selekcji tekstów.

Jeśli tom 5 nie jest ostatnim z przewidywanych, pożądane byłoby rozszerzenie zakresu studiów i uporządkowanie wiedzy, którą udało się zgromadzić. Polegać to może na realizacji następujących zadań:

- ustalenia możliwych przyczyn braku wiarygodności danych,

²⁰ K. M. Jumrych, *Przesłuchiwanie z respondentem magnetofonowego nagrania audycji „W Jezioranach” jako technika badania jego recepcji*, t. 1, s. 326–351.

²¹ S. Szostkiewicz, *Ankiety do ankieterów (próba typologii)*, t. 2, s. 162–184.

²² M. Stefanowska, *Aranżowanie wywiadów z samodzielnymi pracownikami nauki przez ankietera-studenta*, t. 4, s. 189–199.

²³ M. D. Pełka-Sługocka, *Przeprowadzanie wywiadów z więźniami w zakładach karnych*, t. 3, s. 283–299.

²⁴ K. M. Słomczyński, *Granice stosowalności ankiety audytoryjnej w środowisku robotniczym*, t. 2, s. 88–121.

- wskazania sposobów identyfikacji przyczyn braku wiarygodności,
- opracowania zasad i sposobów ich pomiarów,
- ustalenia, jakie są optymalne kierunki i sposoby usuwania przyczyn lub minimalizacji ich konsekwencji,
- określenia sposobów ustalenia stopnia prawomocności wniosków ze względu na możliwe przyczyny błędów.

Oznaczałoby to zastąpienie wiedzy zdroworozsądkowej i mało klarownych intuicji wiedzą naukową opartą na pogłębionych studiach empirycznych.

Katarzyna Staszyńska

Seymour Sudman, Norman M. Bradburn, *RESPONSE EFFECTS IN SURVEYS. A REVIEW AND SYNTHESIS*, Chicago 1974 Aldine Publishing Company, ss. 257.

Jak wiadomo, proces uzyskiwania informacji za pomocą technik interwencyjnych jest niezwykle podatny na deformacje wywołane różnorodnymi czynnikami, z których najważniejsze związane są z cechami narzędzia (kwestionariusz wywiadu, ankieta wypełniana) oraz respondenta i ankietera. Znaczenie tego problemu dla wartości rezultatów badań socjologicznych jest doceniane przez metodologów, niestety często tylko w słownych deklaracjach, gdyż ilość miejsca poświęconego temu zagadnieniu w literaturze socjologicznej jest zaskakująco mała. Być może jest to spowodowane tym, że w socjologii brak jest wyraźnie sformułowanego stanowiska i metod, które pozwoliłyby te deformacje badać i mierzyć. Sprawą nie bez znaczenia jest chyba i to, że środowisko socjologiczne niechętnie reaguje na te próby metodologiczne, które starają się oszacować stopień pewności danych, gdyż wyniki każdej takiej próby podważają zaufanie do informacji osiągniętych w standardowych badaniach socjologicznych, wykorzystujących przede wszystkim kwestionariusz wywiadu i ankietę.

Do nielicznych prób w tej dziedzinie należy monografia S. Sudmana i N. M. Bradburna, którzy podejmują ten zaniedbany, a bardzo ważny dla wyraźnego określenia statusu socjologii jako nauki empirycznej problem.

Podstawowym celem monografii było ustalenie rodzaju i siły czynników występujących w procesie zbierania informacji za pomocą technik interwencyjnych, które negatywnie wpływają na odpowiedź respondenta powodując jej odchylenie od odpowiedzi prawdziwej (*true answers*). Wielkość odchylenia od odpowiedzi prawdziwej (hipotetycznie istniejącej), czyli rozmiar błędu odpowiedzi wywołanego jakimś specyficznym czynnikiem, autorzy określają terminem „efekt odpowiedzi” (*response effect*). Tak więc zdaniem S. Sudmana i N. M. Bradburna można mówić o *response effect* wywołanym niezrozumieniem pytania przez respondenta, o *response effect* wynikającym z próby podniesienia przez respondenta własnej wartości w oczach ankietera czy też spowodowanym błędami w przypomnianiu. Może się również zdarzyć, że odpowiedź respondenta na pytanie jest zniekształcona przez kilka czynników, które działają łącznie w tym samym kierunku, np. błędnym przekazaniu przez ankietera treści pytania respondentowi, niezrozumieniem pytania i błędami w przypomnianiu itp.

Cel, jaki stawiają sobie autorzy omawianej pracy, to nie tylko próba wskazania źródeł błędów odpowiedzi i ujawnienie mechanizmów ich powstawania.